

Peri Istorias

Vol 10 (2021)

Περί Ιστορίας

ΙΟΝΙΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Περί Ιστορίας

10

ΚΕΡΚΥΡΑ 2021

Η προέλευση και η παρουσία των δραγόνων της Βενετίας στην Πελοπόννησο κατά τη Β΄ Βενετοκρατία

Ειρήνη Δ. Βρεττού

To cite this article:

Βρεττού Ε. Δ. . (2022). Η προέλευση και η παρουσία των δραγόνων της Βενετίας στην Πελοπόννησο κατά τη Β΄ Βενετοκρατία. *Peri Istorias*, 10, 305–318. Retrieved from <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ieim/article/view/30384>

Ειρήνη Δ. Βρεττού

Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΔΡΑΓΟΝΩΝ
ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ
ΚΑΤΑ ΤΗ Β' ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ*

Nacque nel borgo di Castelnuovo del Rodano nel Delfinato, di famiglia poco facoltosa. Portato da una natural inclinazione per le armi, fuggì di collegio, e andò a servire come volontario nell'armata de' Paesi-Bassi. Poco dopo essendo stata segnata la pace tra la Francia e la Spagna, risolvette di andare a cercar impiego presso gli stranieri. Nell'attraversare i Pirenei essendo stato interamente spogliato da' ladri, un romito Francese, nomato du Verdier, gli prestò 50 piastre per ritornare nella sua patria, ove ricominciavasi a far leva di truppe. Dopo varie vicende fece un viaggio a Roma, ed in appresso passò nelle truppe del Vescovo di Munster, nelle quali venne fatto capitano di cavalleria. Conchiusasi la pace tra la Francia e l'Impero, ottenne il suo congedo per andar a visitare i propri parenti. Mentre trovavasi alla finestra nell'osteria di Pierrelata nel Delfinato, vide il romito, che sì cortesemente avealo trattato in Ispagna, gli restituì le sue 50 piastre, e lo lasciò, senza che siensi giammai più veduti. Di ritorno in Germania, servì nelle armate dell'imperatore contro i Turchi; e dopo la morte del conte di Rimbours, ministro di stato e supremo-intendente delle monete in tutto l'impero, sposò la di

---

* Η μελέτη αυτή βασίζεται στη βιβλιογραφική και αρχαιολογική έρευνα που πραγματοποιήσα ως υπότροφος του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, κατά την παραμονή μου εκεί. Αποτελεί τμήμα ενός κεφαλαίου της διδακτορικής μου διατριβής, με τίτλο: *Ο θεσμός της προσωπικής και οικονομικής αγγαρείας (angarie personali e reali) στις κτήσεις των Βενετών στον ελληνόφωνο χώρο. Η περίπτωση της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία (1685-1715)*, η οποία υποβλήθηκε επιτυχώς στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το αντικείμενο αυτής της μελέτης μου υπέδειξε ο καθηγητής Κωνσταντίνος Ντόκος, ο οποίος υπήρξε και μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής της διατριβής. Οφείλω να αναγνωρίσω ότι ο Κωνσταντίνος Ντόκος ως δάσκαλος διέθετε το ψυχικό μεγαλείο και την ικανότητα να προσφέρει απλόχερα στους μαθητές του όχι μόνο τη γνώση αλλά και όλα τα απαραίτητα επιστημονικά εργαλεία, ώστε οι ίδιοι, βασιζόμενοι πλέον στις δικές τους δυνάμεις και με αξιοπρέπεια να διεκδικήσουν κάτι καλύτερο. Θα τον θυμάμαι με ειλικρινή σεβασμό για τη γενναιοδωρία του, την επιείκεια και την ευγένειά του.

lui vedova, che gli recò ricchezze considerevoli. Avendo i Veneziani ottenuta la permissione di levar truppe sulle terre dell'impero, il marchese di Courbon fu da esse messo alla testa d'un reggimento di Dragoni. Il suo merito lo fece ascendere sino al grado di maresciallo di campo e delle armate della Repubblica, ed indi a quello di comandante in capo sotto il generalissimo. Contribuì egli molto col suo valore e colla sua prudenza alla presa di Corone nella Morea, a quella di Navarino, ed all'assedio di Napoli di Romania. Terminata felicemente questa campagna, venne a Venezia indi passò a Vienna, per prendere il possesso della ricchissima eredità, lasciatagli dalla moglie, ch'era mancata di vita in tempo della di lui assenza; ma non ne poté godere lungamente. Sul principio dell'anno seguente essendo ritornato alla sua armata, per fare l'assedio di Negroponte, un giorno mentre andava visitando i travagli de'minatori, un bombardiere della città, che il riconobbe, gli puntò così bene contro il canone, che con un tiro di palla in un instante lo levò dal mondo nel 1688, di 38 anni appena. Alla notizia della di lui morte gli assediati presero tale coraggio, e si difesero poi con tal vigore, che finalmente i Veneziani furono costretti a levare l'assedio. Una smisurata passione a tentare le intraprese le più strepitose. Fu riguardato come un avventuriere, ma fortunato e pieno di abilità. Brillava molto nella conversazione, ma senza offendere alcuno, ed in casa propria trattavasi magnificamente.

Η ανωτέρω σχεδόν ποιητική και γεμάτη από πολεμικά κατορθώματα περιγραφή αφορά στην ταραχώδη ζωή του Niccolò Grimaldi marchese di Cour-

1. Michele Morelli, *Nuovo dizionario istorico, ovvero istoria in compendio di tutti gli uomini, che si sono renduti celebri per talenti, virtù, sceleratezze, errori &c. Dal principio del mondo sino a' nostri giorni. Nella quale si espone con imparzialità quanto i più giudiziosi Scrittori hanno pensato circa il carattere, i costumi e le opere degli uomini famigerati in ogni genere. Con Varie Tavole Cronologiche per ridurre in Corpo di Storia gli articoli sparsi in questo Dizionario. Composto da una Società di Letterati. Sulla settima edizione Francese del 1789 tradotto per la prima volta in Italiano; ed in oltre corretto, notabilmente accresciuto e corredato d'un copioso Indice per materie*, τ. VIII, Napoli 1791, σ. 93-94. Η απόδοση του παραθέματος στην ελληνική γλώσσα είναι δική μας: «Γεννήθηκε στο χωριό Castelnuovo del Rodano στο Dauphiné, από μια όχι ιδιαίτερα εύπορη οικογένεια. Παρασυρμένος από μια φυσική κλίση προς τη στρατιωτική ζωή, εγκατέλειψε το σχολείο και εντάχθηκε στον ολλανδικό στρατό, προκειμένου να υπηρετήσει ως εθελοντής. Λίγο μετά την επίτευξη ειρήνης μεταξύ Γαλλίας και Ισπανίας, αποφάσισε να αναζητήσει και πάλι εργασία στο εξωτερικό. Ωστόσο, δεν είχε ακόμα διασχίσει τα Πυρηναία, όταν κλέφτες του απέσπασαν όλα του τα υπάρχοντα. Για καλή του τύχη ένας Γάλλος ερημίτης, γνωστός ως du Verdier, του δάνεισε 50 πιάστρα για να επιστρέψει στην πατρίδα του, όπου εντάχθηκε ξανά στον στρατό. Μετά από διάφορα γεγονότα έκανε ένα ταξίδι στη Ρώμη και αργότερα εντάχθηκε στα στρατεύματα του επισκόπου του Μύνστερ, ως *capitano* του ιππικού. Με τη σύναψη ειρήνης μεταξύ Γαλλίας και Αυτοκρατορίας, έλαβε την άδεια να επισκεφθεί τους συγγενείς

bon², όπως αυτός τη βίωσε σε μια τεταμένη, από πολιτική και στρατιωτική άποψη, περίοδο για την ευρωπαϊκή ήπειρο. Έπεσε νεκρός το 1688, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Χαλκίδας, σε ηλικία 38 περίπου ετών. Στη σχετικά σύντομη ζωή του όμως –από τη στιγμή που άφησε την οικογένειά του– συμμετείχε σε διάφορες πολεμικές περιπέτειες και τελικά κατατάχθηκε στο ιππικό του αυτοκρατορικού στρατού, όπου υπηρέτησε για 15 χρόνια. Μεταξύ των πιο σημαντικών μαχών, στις οποίες διακρίθηκε, ήταν και αυτή του Kahlenberg και της Buda, το καλοκαίρι του 1683. Το 1686 ο Niccolò Grimaldi εντάχθηκε στον βενετικό στρατό, αρχικά με τον βαθμό του συνταγματάρχη και με μισθό 1.200 δουκάτα ετησίως, και ανέλαβε την αρχηγεία του πρώτου σώματος δραγόνων, που χρησιμοποιήθηκε ποτέ από τη Βενετία³.

του. Ενώ βρισκόταν κοντά στο παράθυρο ενός πανδοχείου της Pierrelata στο Dauphiné, είδε τον ερμηίτη που του είχε φερθεί τόσο ευγενικά στην Ισπανία, του επέστρεψε τα 50 πιάστρα του και τον άφησε, χωρίς πια να τον ξανασυναντήσει. Με την επιστροφή του στη Γερμανία, υπηρέτησε στις στρατιές του αυτοκράτορα εναντίον των Τούρκων. Μετά τον θάνατο του κόμη του Ριμπόργκ, *ministro di stato e supremo-intendente delle monete in tutto l'impero*, υπουργού του κράτους και ανώτατου διαχειριστή οικονομικών σε όλη την Αυτοκρατορία, παντρεύτηκε τη χήρα του, η οποία του επέφερε σημαντικό πλούτο. Έχοντας λάβει την άδεια των Βενετών για συγκέντρωση στρατευμάτων στα εδάφη της Αυτοκρατορίας, ο Μαρκήσιος του Κουρμπόν τοποθετήθηκε από αυτούς επικεφαλής ενός συντάγματος δραγόνων. Η αξία του τον έκανε να ανέλθει στον βαθμό του στρατάρχη των στρατευμάτων της Δημοκρατίας και στη συνέχεια σε αυτόν του αρχιστράτηγου υπό τον στρατηγό. Συνέβαλε πολύ με το θάρρος και τη σύνεσή του στην κατάληψη της Κορώνης στην Πελοπόννησο, σε αυτήν του Ναβαρίνου και στην πολιορκία του Ναυπλίου. Μετά από την επιτυχή ολοκλήρωση αυτής της εκστρατείας, επέστρεψε στη Βενετία και στη συνέχεια μετακόμισε στη Βιέννη, προκειμένου να λάβει την πολύ πλούσια κληρονομιά που του άφησε η σύζυγός του, η οποία είχε πεθάνει κατά την απουσία του. Ωστόσο, δεν πρόλαβε να την απολαύσει. Στις αρχές του επόμενου έτους, αφού επέστρεψε στον στράτευμα για την πολιορκία της Χαλκίδας, μια μέρα που επιτηρούσε την πορεία των οχυρωματικών έργων, ένας πυροβολητής της πόλης, που τον αναγνώρισε, στόχευσε τόσο καλά που με μία σφαίρα σε μία μόνο στιγμή τον ξαπέστειλε από τον κόσμο το 1688, σε ηλικία μόλις 38 ετών. Στην είδηση του θανάτου του οι πολιορκημένοι πήραν τόσο θάρρος και μετά αμύνθηκαν με τόσο σθένος, που τελικά οι Ενετοί αναγκάστηκαν να άρουν την πολιορκία. Χαρακτηριζόταν από το αμέτρητο πάθος του να επιχειρεί τα πιο συγκλονιστικά εγχειρήματα. Θεωρήθηκε τυχοδιώκτης αλλά τυχερός και γεμάτος δεξιότητες. Έλαμπε πολύ στις συζητήσεις, αλλά χωρίς να προσβάλλει κανέναν, και στο ίδιο του το σπίτι φερόταν στον εαυτό του θαυμάσια.»

2. Ennio Concina, *Le trionfanti armate venete: Le milizie della serenissima dal XVI al XVIII secolo*, Venezia 1972, σ. 89.

3. Eric Pinzelli, *Venise et la Morée: du triomphe à la désillusion (1684-1718)*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Université de Provence 2003, σ. 99-100.

Ο Ennio Concina αναφέρει με έμφαση πως η ένταξη τέτοιων στρατιωτών στα σώματα του ιππικού έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την ιστορική πραγματικότητα⁴. Πραγματικά, οι μελετητές της βενετικής ιστορίας είναι σε θέση να γνωρίζουν πως τα σώματα των δραγόνων δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση μέρος της στρατιωτικής παράδοσης της Βενετίας, η οποία, ανάλογα με την ιστορική περίοδο, τη γεωγραφική περιοχή και τις εκάστοτε στρατιωτικές ανάγκες, χρησιμοποιούσε σώματα όπως οι *corazzieri*, οι *genti d'arme*, οι *stradiotti*, οι *turcopoli*, οι *cappelletti* και οι *archibugieri a cavallo*. Η παρουσία των δραγόνων και η χρησιμοποίησή τους από τη Γαληνοτάτη, σε κάποιες από τις κτήσεις της στα Βαλκάνια και την ελληνόφωνη Ανατολή, αποτελεί κατά κάποιον τρόπο εξαίρεση ή, έστω, καινοτομία στη βενετική στρατιωτική ιστορία. Ο όρος «δραγόνος» προέρχεται από τη Γαλλία. Φαίνεται, όμως, ότι στις βενετικές στρατιωτικές δυνάμεις ο πρώτος πυρήνας του σώματος αυτού εισάγεται από το Μιλάνο, μια περιοχή που, όπως γνωρίζουμε, υπαγόταν την εποχή εκείνη στο ισπανικό Στέμμα και υπήρχε εκεί έντονη στρατιωτική παρουσία.

Είναι γνωστό πως η Ισπανία των Αψβούργων τον 17^ο αιώνα, όπως ακριβώς και τον 16^ο, έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στις κτήσεις της στην Ιταλία και ειδικά στην περιοχή του Μιλάνου. Η σημασία που είχε η περιοχή αυτή για τους Ισπανούς, ξεπερνούσε κατά πολύ τη σπουδαιότητα των κτήσεων στις Κάτω Χώρες, επειδή από το Μιλάνο εξαρτιόταν η άμυνα της Γένοβας και του Βασιλείου της Νεαπόλεως καθώς και η ισπανική ηγεμονία στην Ιταλία και κατ' επέκταση στη δυτική Μεσόγειο⁵. Ταυτόχρονα, το Μιλάνο υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικό λόγω της σχετικής εγγύτητάς του με την κεντρική και βόρεια Ευρώπη, γεγονός που αύξανε τη σημασία του, ιδιαίτερα με την έξαρση της ολλανδικής επανάστασης των βόρειων προτεσταντικών επτά Ηνωμένων Επαρχιών ενάντια στην κυριαρχία του Ρωμαιοκαθολικού βασιλιά Φιλίππου Β' της Ισπανίας, που άρχισε το 1568 και διήρκεσε έως

4. Concina, *Le trionfanti armate venete*, σ. 88.

5. Σχετικά με το Μιλάνο των Αψβούργων της Ισπανίας, βλ. συνολικά το έργο του Antonio Álvarez-Ossorio Alvaríño αλλά και πιο συγκεκριμένα τις μελέτες του: *La república de las parentelas. El Estado de Milán en la monarquía de Carlos II*, Mantova 2002· *Milán y el legado de Felipe II. Gobernadores y corte provincial en la Lombardia de los Austrias*, Madrid 2001· «El pasado español de Milán», *Clio: Revista de historia* 57 (2006), σ. 38-41. Ακόμα, βλ. ενδεικτικά: Federico Chabod, *Storia di Milano nell'epoca di Carlo V*, Torino 1971· Stefano D'Amico, *Spanish Milan. A City within the Empire, 1535-1706*, New York 2012· Paolo Pissavino, Gianvittorio Signorotto, *Lombardia borromaica, Lombardia spagnola, 1554-1659*, Roma 1995· Gianvittorio Signorotto, *Milano Spagnola. Guerra, istituzioni, uomini di governo, 1635-1660*, Milano 1996.

το 1648. Κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο, χρησιμοποιήθηκε ως πολύτιμος θύλακας της Ισπανίας, από τον οποίο εφορούσαν τα στρατεύματα προς το φλαμανδικό μέτωπο. Αντίστοιχα, κατά την ισπανική επέμβαση στον Τριακονταετή Πόλεμο η περιοχή του Μιλάνου χρησιμοποιήθηκε ως η κύρια τοποθεσία, στην οποία συγκεντρώνονταν και από την οποία αποστέλλονταν οι στρατιώτες με προορισμό τη Γερμανία.

Για τους λόγους αυτούς, και ενώ ο εξαντλητικός για όλες τις ευρωπαϊκές δυνάμεις Τριακονταετής Πόλεμος βρισκόταν σε εξέλιξη, το Μιλάνο στα ισπανικά έγγραφα χαρακτηριζόταν ως «joya», δηλαδή κόσμημα που έπρεπε με κάθε τρόπο να διατηρηθεί, και τονιζόταν ότι αποτελούσε ανάχωμα («antemural») για τις κτήσεις της Ισπανίας στην Ιταλία και την Ευρώπη. Ήδη το 1635, τα μέλη του Consejo de Italia επεσήμαιναν στον βασιλιά την ανάγκη να ενισχυθεί η άμυνα στη συγκεκριμένη περιοχή και δήλωναν με έμφαση: «La importancia de la conservación del estado de Milán es tan conocida que sería superfluo el decir que es la plaza de Armas de Europa, el antemural non solo de los Reynos que V. Mgd. posee en Italia sino de toda esta Monarchía, y que sin él ni se pueden conservar los Países Vaxos ni prevalerse V.Mgd. de las fuerzas de Alemania, ni tener en freno a las reppúblicas y potentados de Italia ni darse la mano los unos Reynos y Estados de V. Mgd. con los otros, por lo qual en todos tiempos ha sido tan apeteçido y deseado de los françeses [...]»⁶. Σε μία και μόνο πρόταση, δηλαδή, εξέφραζαν την πεποίθηση ότι με την ενίσχυση της άμυνας του Μιλάνου διακυβεύονταν πολύ σημαντικότερα ζητήματα από τη διατήρηση μίας, απλώς, ακόμα αξιόλογης κτήσης στην Ιταλία. Εκτιμούσαν ότι με τη διατήρηση της κυριότητάς τους στην περιοχή αυτήν εξασφαλιζόταν και η κυριότητά τους σε όλα τα υπόλοιπα ιταλικά βασίλεια που είχαν υπό τον

6. Luis Antonio Ribot García, «Milán plaza de armas de la monarquía», *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea* 10 (1990), σ. 206. Πρβλ. Frederico Chabod, *Storia di Milano nell'epoca di Carlo V*, Torino 1975, σ. 5. Η απόδοση του παραθέματος στην ελληνική γλώσσα είναι δική μας: «Η σημασία της διατήρησης του Κράτους του Μιλάνου είναι τόσο γνωστή, που θα ήταν περιττό να αναφέρουμε ότι αποτελεί τη σημαντικότερη κτήση μας στον ευρωπαϊκό χώρο και ανάχωμα όχι μόνο για τα βασίλεια που η Μεγαλειότητά σας διαθέτει στην Ιταλία, αλλά και για τη διατήρηση του Βασιλείου σας συνολικά. Χωρίς αυτήν δεν μπορούν να διατηρηθούν ούτε οι κτήσεις σας στις Κάτω Χώρες, ούτε να επικρατήσει η Μεγαλειότητά σας επί των γερμανικών δυνάμεων, ούτε να τίθεται υπό έλεγχο η δράση των κρατών και των ισχυρών της Ιταλίας, ούτε να αποστέλλονται ενισχύσεις και να παρέχεται συνδρομή από τη μια κτήση σας προς την άλλη. Για όλους αυτούς τους λόγους, άλλωστε, η συγκεκριμένη περιοχή υπήρξε τόσο επιθυμητή στους Γάλλους [...]».

έλεγχό τους, έναντι της ανταγωνιστικής προς την Ισπανία Γαλλίας, καθώς και στις κτήσεις τους στις Κάτω Χώρες. Το Μιλάνο αποτελούσε θέση κλειδί για τις διεκδικήσεις τους στα γερμανικά εδάφη, για τον έλεγχο της δυτικής Μεσογείου και, τελικά, για την επιβίωση μιας Αυτοκρατορίας που ήδη είχε αρχίσει να χάνει τη δύναμη και την αίγλη της, και ακολουθούσε βαθμιαία τον δρόμο της πολιτικής παρακμής⁷.

Σε αυτές τις συνθήκες είναι προφανές ότι η Ισπανία επιδίωξε με κάθε τρόπο τη διατήρηση της παρουσίας της στις προαναφερθείσες περιοχές της Ιταλίας, ενισχύοντας την άμυνά της με αποστολή στρατευμάτων. Χάρη στις μελέτες των Luis Antonio Ribot García και María del Henar Herrero Suárez, που ερεύνησαν τη σειρά Sección de Estado – Milàn, η οποία αποκειται στο Archivo General de Simancas της Μαδρίτης, έχουμε πληροφορίες που μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια εικόνα για την αριθμητική παρουσία των διάφορων σωμάτων στρατού, τα οποία βρισκόνταν στο Μιλάνο την εποχή που μας ενδιαφέρει.

Στη μελέτη του ο Luis Antonio Ribot García έχει μεταγράψει και συμπεριλάβει αυτούσιο το περιεχόμενο των πινάκων που αποτυπώνουν την καταμέτρηση των σωμάτων. Κάθε πίνακας περιλαμβάνει δύο βασικές κατηγορίες: *infantería* και *caballería*. Η πρώτη κατηγορία χωρίζεται σε υποκατηγορίες με βάση την εθνική καταγωγή των σωμάτων: *española* (από την Ισπανία), *lombarda* (από την περιοχή της Λομβαρδίας), *napolitana* (από τη Νάπολη), *lombarda y napolitana, italiana (sin especificar)* (από την Ιταλία χωρίς περεταιίρω διευκρίνιση), *borgoñona* (από την περιοχή της Βουργουνδίας), *alemana* (από τη Γερμανία), *suizos* (από την Ελβετία), *grisones* (από την περιοχή της Γκριζόν), *irlandesa* (από την Ιρλανδία), *milicias lombardas*, *milicias piamontesas* (από την περιοχή του Πεδεμοντίου). Η δεύτερη κατηγορία, δηλαδή το ιππικό, διακρίνεται σε υποκατηγορίες με βάση τα ειδικά χαρακτηριστικά κάθε σώματος αλλά και την καταγωγή: *del estado*, *guardia del gobernador*, *del preboste general*, *napolitana*, *de Florencia y Módena*, *alemana*, *dragondes (sin especificar nación)*, *desmontados*⁸.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι δραγόνι, ένα σώμα που είχε σημαντική παρουσία ανάμεσα στα στρατεύματα της Ισπανίας γενικά, εμφανίζονται για πρώτη φορά στο Μιλάνο το 1640. Από τους πίνακες των ισπανικών αρχείων επιλέξαμε να συμπεριλάβουμε τα αριθμητικά εκείνα στοιχεία που αφορούν στα σώματα των δραγόνων, τα οποία βρισκόνταν στην περιοχή

7. D'Amico, *Spanish Milan*, σ. 65-67.

8. Ribot García, «Milán plaza de armas», σ. 203-238.

αυτήν μέχρι το 1699⁹. Αναφέρεται η ημερομηνία της εκάστοτε καταμέτρησης και δεν διευκρινίζεται η εθνική καταγωγή των προσώπων που συμπεριλαμβάνονταν στα σώματα αυτά:

Ημερομηνία	Αριθμός δραγόνων (sin esp. nación)
31-VIII-1640	549*
17-X-1640	482
17-26-VI, 11-VII-1642	452
20-23-XI-1643	408
27-IX, 1-X-1644	556
23-I-1646	543**
15-II-1648	560***
16-II-1674	159
8-V-1676	206****
20-II-1686	479
1-II-1687	403
20-III-1690	418*****
8-10-1691	255
8-11-1692	249
21-22-VI-1692	534
11-XI-1693	490*****
7-XX-1694	636
15-IX-1697	764
15-IX-1699	769*****

* Για την ημερομηνία 31-VIII-1640, αντλούμε στοιχεία από: Ribot García, «Milán plaza de armas», σ. 216.

** Για τις ημερομηνίες: 17-X-1640, 17-26-VI, 11-VII-1642, 20-23-XI-1643, 27-IX, 1-X-1644 και 23-I-1646, βλ. στο *ίδιο*, σ. 217.

*** Για την ημερομηνία 15-II-1648, βλ. στο *ίδιο*, σ. 218.

**** Για τις ημερομηνίες 16-II-1674 και 8-V-1676, βλ. στο *ίδιο*, σ. 225.

***** Για τις ημερομηνίες 20-II-1686, 1-II-1687 και 20-III-1690, βλ. στο *ίδιο*, σ. 227.

***** Για τις ημερομηνίες 8-10-1691, 8-11-1692, 21-22-VI-1692 και 11-XI-1693, βλ. στο *ίδιο*, σ. 228.

***** Για τις ημερομηνίες 7-XX-1694, 15-IX-1697 και 15-IX-1699, βλ. στο *ίδιο*, σ. 229.

9. Στην εργασία του Ribot García δίνονται στοιχεία για την παρουσία των δραγόνων στην περιοχή του Μιλάνου μέχρι το 1699 και για τον λόγο αυτό παραθέτουμε και εμείς στοιχεία μέχρι αυτήν τη χρονιά.

Πληροφορούμαστε, επίσης, ότι τον Αύγουστο του 1685 έφτασαν στο Μιλάνο δύο σώματα δραγόνων που τότε ακόμα ήταν οργανωμένοι σε *tercios*¹⁰. Το ένα σώμα έφερε στολή κόκκινου χρώματος και το άλλο κίτρινου. Στις αρχές του 1686 οργανώθηκε στο Μιλάνο στρατιωτική δύναμη με την προοπτική να ενισχύσει τους Βενετούς στη διεξαγωγή του Βενετο-οθωμανικού πολέμου: η δύναμη αυτή αποτελείτο από 183 αξιωματικούς και 809 στρατιώτες, σε 12 συντάγματα. Περιελάμβανε μονάδες πεζικού αποτελούμενες από Γερμανούς στρατιώτες, δύο *tercios* πεζικού αποτελούμενα από Ιταλούς στρατιώτες, καθώς και ένα σύνταγμα δραγόνων. Από τα σώματα αυτά των δραγόνων που προαναφέραμε, φαίνεται πως το 1686 το σύνταγμα (*Tercio de los Dragones Rojos*) του Bernabó Visconti αναχώρησε για τις ελληνικές κτήσεις της Βενετίας, προκειμένου να συμμετάσχει στην εκστρατεία στον Μοριά. Έτσι, πέρασε στην υπηρεσία της Γαληνοτάτης και αποσπάστηκε από τις ισπανικές στρατιωτικές δυνάμεις, ενώ στην Ιταλία παρέμεινε ένα και μόνο σύνταγμα δραγόνων, στο Μιλάνο, αυτό που μελλοντικά αποτέλεσε το *Regimiento de Caballería Pavia*. Ο Ennio Concina αναφέρει ότι το σώμα του Visconti, που έφερε κόκκινη στολή και αριθμούσε 500 άνδρες, «πέρασε» οριστικά στους Βενετούς και τέθηκε αργότερα υπό τις διαταγές του Niccolò Grimaldi, marchese di Courbon¹¹.

Επιπλέον, ο Grimaldi επιφορτίστηκε με το καθήκον να εντάξει ο ίδιος στις βενετικές στρατιωτικές δυνάμεις ένα σύνταγμα δραγόνων με προέλευση από τη Γερμανία, που θα αποτελείτο από 5 λόχους των 100 ανδρών ο καθένας. Οι στρατολογήσεις συνεχίστηκαν και τον χειμώνα, όταν ο Grimani, που κατείχε πια τον βαθμό του *Sargente Maggiore di Battaglia*, στάλθηκε στη Ρώμη με σκοπό τον εντοπισμό και τη συγκέντρωση ανδρών που θα μπορούσαν να επανδρώσουν το σώμα των δραγόνων. Το καλοκαίρι του 1685 τα σώματα αυτά έφθασαν στην Πελοπόννησο και πήραν μέρος

10. Για τον ισπανικό στρατό θεωρείται σημείο καμπής το έτος 1643 και η ήττα που γνώρισε στη Φλάνδρα. Από εκείνη τη χρονική στιγμή και μετά, ο πανίσχυρος μέχρι τότε ισπανικός στρατός εισήλθε σε περίοδο παρακμής, που είχε ως συνέπεια την ανάγκη για σημαντικές μεταρρυθμίσεις. Η περίοδος των εκτεταμένων αλλαγών ξεκίνησε το 1701. Από τις σημαντικότερες μεταρρυθμίσεις υπήρξε η κατάργηση του ιστορικής σημασίας σχηματισμού των *tercios*, το 1704, και η μετατροπή του σε *regimientos*. Για περισσότερα ως προς το ζήτημα αυτό, βλ. ενδεικτικά Christopher Storrs, *The Resilience of the Spanish Monarchy*, New York 2006, σ. 17-62· Antonio Espino López, «El declinar militar hispánico durante el reinado de Carlos II», *Studia historica: Historia moderna* 20 (1999), σ. 173-198· Christina Borreguero Beltrán, «Del Tercio al Regimiento» *Estudis: Revista de historia moderna* 27 (2001), σ. 53-90.

11. Concina, *Le trionfanti armate venete*, σ. 89.

στις σημαντικότερες επιχειρήσεις των Βενετών εναντίον των Οθωμανών¹².

Ο Alexander Schwencke, σε μελέτη που εξέδωσε το 1854 σχετικά με την αποστολή στρατευμάτων από το Αννόβερο στη Βενετία και τη συμμετοχή τους στην εκστρατεία στον Μοριά, παραθέτει τις *ordres de bataille* του 1686 και του 1687, όπου περιγράφεται η δομή των στρατιωτικών σχηματισμών που χρησιμοποιήθηκαν στις πολεμικές επιχειρήσεις των δύο αυτών χρόνων. Οι χάρτες, τα σχεδιαγράμματα και οι πίνακες που περιλαμβάνονται ως παράρτημα στο έργο του, παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον για εμάς, επειδή, όπως είναι επόμενο, ο συγγραφέας παραθέτει ειδήσεις για τα σώματα των δραγόνων που συμμετείχαν σε αυτές. Στη συνέχεια, για τον λόγο αυτό, αξίζει να συμπεριλάβουμε τους πίνακες στους οποίους αναφέρονται οι δραγόνι ανά λόχο και το όνομα του επικεφαλής αξιωματικού. Επιπλέον, στον πίνακα που αφορά στο 1686, βλέπουμε ότι γίνεται διάκριση ανάμεσα στους δραγόνους που προέρχονταν από το ισπανικό Μιλάνο (Mail. Drag.) και τους «Βενετούς» δραγόνους, δηλαδή αυτούς που ήταν γερμανικής ή ιταλικής προέλευσης και που στρατολόγησε ο Grimaldi (Ven. Drag.)¹³:

Ordre de Bataille 1686					
1.	Leichte Reuter (capl)	Mail. Drag.	17.	Cordon	Hannov.
2.	Visconti	Mail. Drag.	18.	Bonfils	Hannov.
3.	Polsignano	Mail. Drag.	19.	Bùlov	Hannov.
4.	Bablske	Mail. Drag.	20.	Berninger	Hannov.
5.	Corducci	Mail. Drag.	21.	Gohr	Hannov.
6.	Corti	Mail. Drag.	22.	Mirabaldi	Venet.
7.	De Combes	Ven. Drag.	23.	Jeremia	Venet.
8.	Mj. Corbon	Ven. Drag.	24.	Maron	Venet.
9.	Ob. Corbon	Ven. Drag.	25.	Gratiani	Venet.
10.	Detournelle	Ven. Drag.	26.	Magnanini	Venet.
11.	Colombiers	Ven. Drag.	27.	Catti	Venet.
12.	Visconti	Mail.	28.	Toppauer	Sachsen.
13.	?	Mail.	29.	Schönfeld	Sachsen.
14.	?	Mail.	30.	Lettwitz	Sachsen.
15.	?	Mail.	31.	Kleist	Sachsen.
	Cappelletti		32.	Päpstl. u. Florent	
16.	Schütze	Hannov.	33.	Malteser	

12. Pinzelli, *Venise et la Morée*, σ. 99-100.

13. Alexander Schwencke, *Geschichte der Hannoverschen Truppen in Griechenland 1685-1689: zugleich als Beitrag zur Geschichte der Türkenkriege*, Hannover 1854· βλ. το παράρτημα των χαρτών.

Ordre de Bataille 1687				
1.	Podewils	Hannov.	16.	Lannoya Venet.
2.	Ohr	Hannov.	17.	Campo Venet.
3.	Prinz	Hannov.	18.	Pixtro Slav.
4.	Prinz	Hannov.	19.	Cosman Slav.
5.	Prinz	Hannov.	20.	Slades Slav.
6.	Ravagraf	Hannov.	21.	Mitrovic Slav.
7.	Württemberg		22.	Capl. Reiter
8.			23.	Streel Drag.
9.	Volo	Venet.	24.	Nessel Drag.
10.	Cleuter	Venet.	25.	Nessel Drag.
11.	Muazzo	Venet.	26.	Mail Drag.
12.	Bonomeli	Venet.	27.	Farges Drag.
13.	Montenari	Venet.	28.	Corbon Drag.
14.	Bianchi	Venet.	29.	Corbon Drag.
15.	Argenti	Venet.		

Οι δραγόνι πήραν μέρος στις επιχειρήσεις του βενετικού στρατού στην Πελοπόννησο και η παρουσία όπως και η δράση τους εκεί συνεχίστηκε αδιάταρακτη σε ολόκληρη τη διάρκεια της Β' Βενετοκρατίας, έως δηλαδή και τον τελευταίο Βενετο-οθωμανικό πόλεμο. Όμως, ποιος ήταν ο χαρακτήρας των σωμάτων αυτών; Έχοντας την ευκαιρία να μελετήσει κανείς τα αρχαιολογικά τεκμήρια της περιόδου, εύκολα διαπιστώνει ότι δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εκείνες, κατά τις οποίες χρησιμοποιείται ο όρος «cavalleria» παράλληλα με τους όρους «dragoni», «cavalleria dragona» και «Crovati», για να γίνει αναφορά στα σώματα έφιππων πολεμιστών που συμμετείχαν στις επιχειρήσεις του ΣΤ' Βενετο-οθωμανικού πολέμου και τα οποία βρίσκονταν εγκατεστημένα στις διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου, χωρίς να γίνεται κάποια άλλη διάκριση, δημιουργώντας έτσι σε ένα αρχικό στάδιο σύγχυση στον ερευνητή.

Στο πλαίσιο, όμως, της έρευνάς μας γίνεται αντιληπτό ότι από τα σώματα αυτά που έχουν παρουσία στην Πελοπόννησο την ίδια περίοδο, το μοναδικό που παραδοσιακά χρησιμοποιήθηκε από τη Βενετία ήταν το σώμα των Κροατών ιππέων, που περιλαμβανόταν στην κατηγορία των *Cappelletti* και είχε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά των μονάδων του ελαφρού ιππικού. Με το πέρασμα του χρόνου έχασαν τον αρχικό χαρακτήρα τους και μετατράπηκαν σε ένα είδος έφιππης στρατιωτικής αστυνομίας, επιδιώκοντας να συνδράμουν τις αρχές στην επιβολή της εσωτερικής τάξης αλλά και στον εντοπισμό και τη σύλληψη στρατιωτών που λιποτακούσαν από τις τάξεις του πεζικού¹⁴. Στην

14. Concina, *Le trionfanti armate venete*, σ. 79-80· Alberto Prelli, *L'esercito veneto nel primo '600*, Venezia 1993, σ. 56-59.

Πελοπόννησο η παρουσία των σωμάτων των Κροατών ιππέων υπήρξε σταθερή καθ' όλη τη διάρκεια της Βενετοκρατίας. Οι εν λόγω ιππείς χρησιμοποιήθηκαν παράλληλα με τα σώματα των δραγόνων, οι μονάδες, όμως, αυτές ήταν αριθμητικά περιορισμένες σε σχέση με τις πολυπληθέστερες των δραγόνων.

Σχετικά με τους τελευταίους, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ακόμα και στη γενική βιβλιογραφία δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που τα σώματα αυτά ταυτίζονται, κατά κάποιο τρόπο, με τα σώματα που ανήκαν στο ιππικό ή, έστω, με την κατηγορία εκείνη που ονομάζουμε ελαφρύ ιππικό. Στην πραγματικότητα, όμως, ο όρος *δραγόνοι* δεν αφορά σε ένα τυπικό σώμα του ιππικού αλλά περισσότερο σε ένα ειδικό σώμα πεζικού, το οποίο έκανε χρήση αλόγων, τουλάχιστον αρχικά, κυρίως για μεταφορές ή για τη μετακίνησή του. Με άλλα λόγια, επρόκειτο ουσιαστικά για ιπποκίνητα σώματα πεζικού, τα οποία διέθεταν άλογα που χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά και μόνο για τις μετακινήσεις τους, προκειμένου να μεταβαίνουν με ταχύτητα στα πεδία των μαχών, αλλά πολεμούσαν πεζοί, σε αντίθεση, βεβαίως, με το ιππικό. Τα ειδικά αυτά σώματα χαρακτηρίζονταν από ταχύτητα, ευελιξία και από το σχετικά χαμηλό κόστος συντήρησής τους, σε σχέση με το παραδοσιακό βαρύ ιππικό. Για τους λόγους αυτούς είναι γνωστό ότι χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα από τον 16^ο έως και τον 19^ο αιώνα σε πολλούς στρατούς στην Ευρώπη. Σχετικά με την εξωτερική τους εμφάνιση ο Ennio Concina σημειώνει ότι γενικά οι δραγόνοι της Βενετίας, το 1703, έφεραν κόκκινο πανωφόρι (γεγονός που, όπως έχουμε δει, σχετίζεται με την προέλευσή τους από τα σώματα του Μιλάνου), παντελόνι, μπότες και καπέλο τρίκοχο, ενώ ο οπλισμός περιελάμβανε σπαθί, μουσκέτο και λόγχη¹⁵. Οστόσο, φαίνεται ότι τον Αύγουστο του 1699, όσον αφορά στους δραγόνους που είχαν εγκατασταθεί στην Πελοπόννησο, η εμφάνισή τους διέφερε, ανάλογα με το σώμα στο οποίο ο καθένας από αυτούς ανήκε¹⁶.

Τα σώματα αυτά δεν ήταν οργανωμένα σε ίλες και επιλαρχίες, όπως το ιππικό, και αντίστοιχα οι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί τους έφεραν τους βαθμούς των αξιωματικών του πεζικού: *colonnello*, *tenente colonnello*, *capitano*, *tenente*, *corneta*, *sargente*, *caporale*. Οι δραγόνοι ήταν οργανωμένοι σε λόχους που μπορούσαν να υπηρετούν ως ανεξάρτητοι σχηματισμοί, ανάλογα με τις ανάγκες κάθε πολεμικής επιχείρησης, και σε συντάγματα που σχηματίζονταν για καθαρά στρατιωτικούς σκοπούς¹⁷. Ακριβώς σε αυτά τα

15. Concina, *Le trionfanti armate venete*, σ. 90.

16. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: ASV), Provveditori da Terra e da Mar 571, disp. n° 60, 12 agosto 1699.

17. Βλ. ενδεικτικά ASV, Grimani dai Servi, b. 32, filza 83, f. 215r.

ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αποδίδεται και το γεγονός ότι στους σχηματισμούς αυτούς παρατηρούμε σημαντικές αριθμητικές διαφορές από λόχο σε λόχο και αριθμητικές μεταβολές από χρόνο σε χρόνο. Ακόμη, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες συναντάμε στα έγγραφα αναφορές για την ύπαρξη πεζών δραγόνων: σε κάποιες περιπτώσεις πρόκειται για ολόκληρους λόχους που αποτελούνται αποκλειστικά από πεζούς δραγόνους, ενώ σε άλλες περιπτώσεις κάποιος λόχος θα μπορούσε να αποτελείται, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, από έφιππους δραγόνους, αλλά και να διαθέτει και έναν αριθμό πεζών δραγόνων¹⁸.

Τα άλογα που εκχωρούνταν στους δραγόνους, ήταν συνήθως μικρά, όχι σπουδαιάς ράτσας, αλλά γρήγορα, προκειμένου οι ειδικοί αυτοί στρατιώτες να βρίσκονται στο συντομότερο δυνατό διάστημα εκεί που η παρουσία τους κρινόταν απαραίτητη. Είναι γνωστό ότι, την περίοδο που εξετάζουμε, στην Πελοπόννησο υπήρχε σημαντικό ζήτημα έλλειψης αλόγων, κάθε χρήσης, που προοριζόνταν για τη μεταφορά φορτίου ή για τη μεταφορά ανθρώπων και τα οποία επιτάσσονταν για στρατιωτικούς σκοπούς. Η έλλειψη αυτή έχει αποδοθεί σε διάφορους παράγοντες που σχετίζονταν με τις κακουχίες του πολέμου που είχε προηγηθεί, όπως και με το γεγονός ότι οι Οθωμανοί κατά την αποχώρησή τους από την Πελοπόννησο είχαν πάρει μαζί τους το μεγαλύτερο μέρος των αλόγων ράτσας¹⁹. Την εποχή του Francesco Grimani το πρόβλημα της έλλειψης αλόγων παρέμενε οξύ, όπως επιβεβαίωνε και ο ίδιος, τον Αύγουστο του 1698: «*distutte ne primi anni la maggior parte delle Cavalle, si sono perdute le razze, onde presentemente mancano*»²⁰.

Ο Ennio Concina επισημαίνει ότι η διάκριση ανάμεσα στα σώματα του ιππικού, που παραδοσιακά διέθετε η Βενετία, και στα σώματα των δραγόνων υπήρξε πάντα σαφής, εφόσον και στην επίσημη ορολογία απαντά η φράση «*cavalleria e dragoni della Serenissima*», η οποία είχε σκοπό να διαφοροποιήσει τους δύο όρους²¹. Όπως, όμως, ήδη αναφέραμε, την εποχή που μας ενδιαφέρει, ο όρος *cavalleria* χρησιμοποιείται αδιακριτως και για τα δύο αυτά –διακριτά κατά τα άλλα– σώματα και συνηθέστερα για τους δραγό-

18. Βλ. ενδεικτικά: ASV, Provveditori da Terra e da Mar, b. 571, disp. n°49 rep^a, 11 dicembre 1696.

19. Κωνσταντίνος Ντόκος, «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *Εώα και Εσπέρια* 4 (1999-2000), σ. 255.

20. Pinzelli, *Venise et la Morée*, σ 435. Η απόδοση του παραθέματος στην ελληνική γλώσσα είναι δική μας: «Καταστράφηκε κατά τα πρώτα χρόνια το μεγαλύτερο μέρος των αλόγων, αφανίστηκαν τα άλογα ράτσας, τα οποία ακόμα και σήμερα είναι σε έλλειψη».

21. Concina, *Le trionfanti armate venete*, σ. 88.

νους που υπερείχαν αριθμητικά. Στο παρόν άρθρο, προτιμάμε να επιμείνουμε στη χρήση των όρων *δραγόνι* και *Κροάτες ιππείς*, προκειμένου να είμαστε ακριβέστεροι ως προς την ταυτότητα και τα χαρακτηριστικά των σωμάτων αυτών, και, τέλος, θα επιδιώξουμε να διαμορφώσουμε συνοπτικά μια εικόνα σχετικά με την αριθμητική τους παρουσία στην Πελοπόννησο.

Ο Taddio Gradenigo, Γενικός Προνοητής και κατόπιν Έκτακτος Προνοητής, μέχρι το 1692, με κύρια αρμοδιότητα, κατά την τελευταία αυτήν περίοδο, την οργάνωση των στρατευμάτων στην Πελοπόννησο και την εφαρμογή και τήρηση των κανονισμών που είχαν σχέση με τα στρατιωτικά ζητήματα, ανέφερε στην τελική του έκθεση προς τη βενετική Γερουσία πως αφιέρωσε μεγάλο μέρος των δυνάμεών του στην ενίσχυση των έφιππων σωμάτων κρίνοντας ότι η παρουσία τους στον χώρο της Πελοποννήσου ήταν νευραλγικής σημασίας. Αναγνωρίζοντας πως οι δυνάμεις αυτές ήταν αναγκαίο να καταστούν ικανές για να αντιμετωπίσουν και να αποτρέψουν κάθε πιθανή επίθεση, ανταποκρινόμενες στην οθωμανική πίεση, φρόντισε, μεταξύ άλλων, να τις ενισχύσει σημαντικά. Έτσι, ενώ, όταν ανέλαβε τα καθήκοντά του, το σώμα αριθμούσε 500 άνδρες, ο ίδιος προχώρησε σε κατάταξη νεοσυλλέκτων και προσέθεσε στο σώμα ακόμα δύο λόχους –του συνταγματάρχη Streel και τους *ultramaringini* του capitano Belich– φτάνοντας συνολικά στον αριθμό των 800. Σε αυτούς προστέθηκε και ένας αριθμός Ελλήνων από τον Μυστρά, οι οποίοι, λόγω απειρίας, κρίθηκε σκόπιμο να ενταχθούν στους λόχους του Conte de Ld²².

Έτσι, βλέπουμε ότι το 1696 η Γαληνοτάτη διέθετε οκτώ συντάγματα ιππικού στην Πελοπόννησο, που απαρτιζόνταν από 1.809 άνδρες²³. Λίγα χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1700, ο Francesco Grimani ανέφερε σε επιστολή του ότι η δύναμη όλων των έφιππων στρατιωτών, Κροατών και δραγόνων, είχε μειωθεί αριθμητικά από τους 1.721 άνδρες, που ήταν προηγουμένως, σε 1.521. Πάντως, στην ίδια επιστολή (του Οκτωβρίου του 1700) παρατηρούμε ότι οι αριθμοί που ανέφερε ως προς τα σώματα των έφιππων στρατιωτών παρουσιάζουν μικρές διαφοροποιήσεις, κυρίως λόγω θανάτων και λιποταξιών: στην επιθεώρηση του Ιουλίου υπάρχουν 1.526 άνδρες, τον Αύγουστο 1.516 και τον Οκτώβριο 1.508²⁴ άνδρες. Ο συνολικός αριθμός

22. Σπυρίδων Λάμπρος, «Η περί Πελοποννήσου Έκθεσις του Βενετού Προνοητού Γραδένιγου», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 5 (1900), σ. 245· Αγαμ. Δ. Τσελίκας, «Μεταφράσεις Βενετικών Εκθέσεων περί Πελοποννήσου, Γ'. Μετάφραση εκτάκτου προνοητού Θ. Γραδένιγου 1692», *Πελοποννησιακά ΚΑ'* (1995), σ. 46.

23. Pinzelli, *Venise et la Morée*, σ 436.

24. ASV, Provveditori da Terra e da Mar, b. 572, disp. n° 103, 14 ottobre 1700.

των δραγόνων φαίνεται να έχει μεταβληθεί σημαντικά τον Μάιο του 1703, όταν ο Γενικός Προνοητής Antonio Nani ανέφερε ότι συνολικά έφθαναν τους 1.210. Η τελευταία στρατολόγηση ήταν εκείνη που πραγματοποίησε ο συνταγματάρχης Alessandro Lattini, το 1706, στην Πάδοβα, όπου ενέταξε 104 άνδρες, οι οποίοι προέρχονταν από πολύ διαφορετικές περιοχές. Οι τελευταίοι αντικατέστησαν βαθμιαία τους έφιππους δραγόνους που μειώνονταν, ενώ και τον Σεπτέμβριο του 1708 ο Γενικός Προνοητής Angelo Emo έκρινε ότι ήταν απαραίτητη η αριθμητική ενίσχυση των σωμάτων αυτών²⁵.

Η παρουσία σωμάτων δραγόνων επιβεβαιώνεται και κατά τον τελευταίο Βενετο-οθωμανικό πόλεμο του 1714-1718. Όταν πλέον έγιναν σαφείς οι προθέσεις των Οθωμανών και εν όψει της στρατιωτικής τους κινητοποίησης, ο τελευταίος Βενετός Γενικός Προνοητής της Πελοποννήσου Alessandro Bon επεδίωξε να προετοιμάσει επιτυχή αντίσταση με τα λιγοστά μέσα που διέθεταν οι Βενετοί στην περιοχή. Φαίνεται, λοιπόν, ότι κατά την κρίσιμη εκείνη εποχή, η Βενετία βασιζόταν σε μια δύναμη 4.567 μισθοφόρων ιταλικής, γερμανικής, σκλαβονικής, γαλλικής, ελληνικής και αλβανικής καταγωγής, που ήταν σταθμευμένοι σε περιοχές στρατηγικής σημασίας ανά την επικράτεια. Πληροφορούμαστε ότι στο Ναύπλιο βρίσκονταν 1.747 άνδρες, από τους οποίους οι 397 ήταν έφιπποι. Ακόμη 450 βρίσκονταν στον Ακροκόρινθο, 279 στη Μονεμβασία, 466 πεζοί και 491 έφιπποι στην Αχαΐα, 719 άνδρες στη Μεθώνη και στην Κορώνη, από τους οποίους οι 245 ήταν έφιπποι, 179 πεζοί και 125 έφιπποι στο Ναυαρίνο, 43 στον Κελεφά και 68 στη Ζαρνάτα. Στους αριθμούς αυτούς πρέπει να προστεθεί και ένας άγνωστος αριθμός ντόπιων Ελλήνων που ήταν διατεθειμένοι να πολεμήσουν για την παραμονή των Βενετών στην Πελοπόννησο²⁶.

25. Pinzelli, *Venise et la Morée*, σ 437-438.

26. Αντλούμε αυτά τα αριθμητικά στοιχεία από τη μονογραφία του Χατζόπουλου, *Ο τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος (1714-1718)*, Αθήνα 2002, σ. 47-48. Υποστηρίζεται ότι ο αριθμός των πεζών και έφιππων μισθοφόρων που επρόκειτο να υπερασπιστούν την Πελοπόννησο, δεν ξεπερνούσε τους 5.000 άνδρες. Ο αριθμός όμως παρουσιάζει κάποιες διαφοροποιήσεις μεταξύ των μελετητών. Για τον λόγο αυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σημ. 38 στη σ. 48 του προαναφερθέντος έργου του Χατζόπουλου, όπου παρατίθενται και αντιπαραβάλλονται τα στοιχεία που έχουν συγκεντρώσει οι ιστορικοί Samuele Romanin, Κωνσταντίνος Μέρτζιος, Απόστολος Βακαλόπουλος κ.ά.